

Kunt u zich kort voorstellen? Uw naam, geboortedatum, waar bent u opgegroeid?

Alexandre Paul Roth. In Luxemburg wordt een "Alexandre" meestal "Alex" of "Lex" genoemd, in mijn geval is het "Lex". Vreemd genoeg was ik thuis nooit "Lex", maar "Ali". Ik weet nog steeds niet waarom, maar zo is het nu eenmaal. In het huis in Wiltz waar ik geboren ben, in juni 1933 - op het verkeerde moment als ik naar Duitsland kijk - als tiende van elf kinderen van een spoorwegbeambte en zijn vrouw Ketti Wilmes uit Heiderscheid. We waren met zes meisjes en vijf jongens. Mijn ouders hebben niet altijd in Wiltz gewoond. Mijn vader kwam uit Diekirch, mijn moeder uit Heiderscheid, dus taalkundig staan we dicht bij Ösling. Wat, zoals je weet, een van mijn stokpaardjes is. We spraken thuis geen Wiltz-dialect omdat mijn vader uit Diekirch kwam en mijn moeder uit Heiderscheid. In Heiderscheid wordt ook geen Wiltz-dialect gesproken, dat is zeker. Mijn zes oudste broers en zussen woonden niet in Wiltz. Ze hadden er zelfs hun eerste schooljaren niet doorgebracht, maar in Pétange, Echternach Diekirch. Dat waren meestal de stations van een spoorwegbeambte. Mijn vader werkte voor de spoorwegen. Als je daar hogerop wilde, moest je overgeplaatst worden. Mijn vader was in die zin - ik zou niet zeggen "ambitueus" - maar hij was achter in de trein begonnen in de remmerscabine en werkte later als controleur door het hele land. Dit is ter ere van mijn vader, die een zeer hardwerkende man was. Tot op de dag van vandaag begrijp ik niet hoe het werkte met de 11 kinderen, terwijl er van beide kanten niets was geërfd. Er werd nooit geklaagd, alleen soms gezeurd, wat normaal was. Maar de laatste vijf kinderen werden in Wiltz geboren. Ze gingen allemaal naar de kleuterschool in Wiltz. Ik zeg het nog maar eens: ik spreek hier nu bewust geen Wiltz-dialect. Als ik iets doe dat niet alleen voor mensen uit Wiltz is, vind ik het normaal om een standaardtaal te spreken. Niet een dialect uit Vianden, Clervaux, Heiderscheid of Wiltz. Net zoals ik in Luxemburg-stad geen dialect uit de Moezelstreek zou spreken. Of als ik praktisch alleen omga met mensen uit dat gebied. Het is een kwestie van gezond verstand. Al mijn werk, 50 jaar lang rommelen en wroeten in de taal, is gericht op begrip. Niet koppig zeggen, dat je dit of dat moet doen, maar soms ook kunnen vragen, waarom iemand iets zegt zoals hij het zegt. Waarom wordt een Duitse of Franse uitdrukking gebruikt, terwijl we die zelf ook hebben? Dat is een kwestie van begrip. Zo kun je elke taal kapot maken, om niet te zeggen vernietigen, en vooral een kleine taal als de onze. Dit hierover. In 1939 ging ik naar de eerste klas in het gebouw waar nu het stakingsmonument in Wiltz staat. Ik had een aardige en bekwame leraar. Helaas duurde het niet lang voordat onze "vrienden van de overkant" ons bezochten op 10 mei 1940.

Wat was uw ervaring op 10 mei in Wiltz?

Het is natuurlijk moeilijk te zeggen wat je hebt meegemaakt toen je 6 jaar oud was. Maar ik herinner me iets heel duidelijk: in Wiltz was er een prachtige trap vóór het postkantoor. Ik was niet vaak thuis en was veel op pad. Ik herinner me precies dat ik op de trap van het postkantoor in Wiltz zat - precies in het midden tussen de boven- en benedenstad - en dat de Duitsers via de weg uit Kautenbach in Wiltz aankwamen. Ik herinner me ook dat ze toen hun kamp en tenten opsloegen bij de oude Gruber Brouwerij. Ook dat ze brood hadden dat me bijzonder goed smaakte, het zogenaamde Kommissbrot. Het was licht zuur. Ik herinner me zelfs de naam van een heel aardige man, een Duitser, een eenvoudige soldaat, die me dit brood gaf. Zijn naam was Albert. Waarom ik het me zo goed herinner, weet ik niet. Maar de herinnering is heel helder.

Is er daarna iets veranderd in uw dagelijks leven?

Eigenlijk kan ik me niet herinneren dat er veel veranderd is. Maar het was wel heel vreemd dat sommige mensen die allesbehalve belangrijk waren, opeens belangrijk gingen doen. Sommigen waren zelfs oliedom. Plotseling kwamen ze ook nog in uniformen, dat waren de gele uniformen van de SA. Daarom werden ze *Gielemännercher* genoemd. De anderen droegen zwarte uniformen, die waren nog erger. Dat was de SS. In Wiltz hadden we te maken met de SA. Alle mensen die zich daar plotseling bij aansloten, waren behoorlijk dom en hoorden op school bij de slechte leerlingen. Het waren bijna allemaal mensen die dachten dat ze het nu gemaakt hadden. We moeten niet vergeten dat Wiltz een arbeidersstad was. In Wiltz waren hooguit 30 ambtenaren. Die werkten op het postkantoor, bij de

belastingen, de gemeente en het onderwijs. Wiltz was een arbeidersstad, een industriestad. Wiltz was trouwens al een industriestad voordat er industrie was in de Minette. Wiltz was vooral bekend om zijn twee leerfabrieken. De ene was privébezit van de familie Lambert, de andere was de leerfabriek Ideal. Deze was eigendom van een naamloze vennootschap met als grote baas Dr. Adler. Dr. Adler was geen dokter, maar een advocaat. Deze leerfabriek deed het erg goed, er werkten meer dan duizend mensen, uit de hele regio. Wiltz was daarom een centrum waar bijna de hele Ösling samenkwam. We hadden ook twee bekende brouwerijen. Dat was de Gruber Brouwerij, in de berg waar nu de bioscoop is. En de Simon-Brouwerij, die nog steeds bestaat en in het hele land bekend staat om zijn kwaliteit. Wiltz was dus al een stad aan het begin van de 19e eeuw. Lang voordat er over Pétange werd gesproken. Pétange is ontstaan door de spoorlijn, daarvoor was het een dorp als alle andere. Wat was Esch-sur-Alzette? Esch werd niet voor niets *Esch-La-Mauvaise* genoemd, in vergelijking met Esch-sur-Sûre. Esch-sur-Sûre was belangrijker dan Esch-sur-Alzette voordat het hele Minette-gedoe begon. En dan Differdange, Dudelange, enz. Wiltz was officieel en wettelijk al veel eerder een stad.

Is er verder niets veranderd in het dagelijks leven van u en uw gezin?

Natuurlijk veranderde er iets. Twee van mijn oudste broers zaten toen op het lyceum. Er was geen lyceum in Wiltz, dat kwam pas in de jaren 50 en 60. Er was wel een middelbare school, maar nooit zoiets als een lyceum. Toen de Duitsers kwamen, veranderden er veel op school. Ten eerste leerden we een schrift dat helemaal niet het normale schrift was, dat hier overal werd geschreven. Dit spitse schrift, dat tegenwoordig bijna niemand meer kan lezen, Sütterlin. We leerden het in de eerste klas. Gek genoeg werd Sütterlin in het derde trimester van de eerste klas afgeschaft en werd begonnen met het normale schrift, het zogenaamde script-schrift. Ten tweede leerde je normaal gesproken Frans vanaf het tweede schooljaar op de Luxemburgse basisschool. Maar Frans was nu verboden. Mijn jaar leerde dus pas in de 6de klas het eerste woordje Frans. Er was ook het Rundstedt-offensief, waar we het later nog over zullen hebben. Toen we terugkeerden naar Wiltz lagen de jongens- en meisjesscholen in puin. Wat wel goed was, was dat de iets betere leerlingen vanaf de 5de klas naar een aparte school gingen, die ze Hauptschule noemden. Gek genoeg werd daar ook Engels onderwezen. Dus toen de Amerikanen in 1944 kwamen en mijn zussen of mijn vader, die niet op het lyceum gezeten hadden, en zodoende geen Engels kenden, had ik al aardig wat geleerd en kon ik als 10- of 11-jarige jongen in het Engels met hen praten. Zo goed als ik kon, natuurlijk. Wat ook interessant was, was dat de burens aan de overkant van de straat, die geen woord Engels kenden, de Amerikanen 's avonds uitnodigden om te komen eten, van september 1944 tot december 1944. Dat deden ze natuurlijk graag, want ze hoefden dan niet uit blik te eten. Ze nodigden mij uit omdat "Ali Engels kent". Ali kon niet echt Engels, maar hij kon wel goed met hen communiceren. En ik was ook altijd een heel goede eter. Nu niet meer zo veel. En de goede eter werd een fatsoenlijke kok. Maar dat komt ook omdat mijn moeder een uitstekende kok was. Mijn moeder stierf in 1943 toen ze 48 was. Dus midden in de oorlog zat mijn vader daar alleen met ons. Dat moet je je voorstellen. Een van mijn zussen had bijna alles van mijn moeder afgekeken. Ze had in Ettelbrück naar school moeten gaan om vroedvrouw te worden. Toen moeder stierf, moest ze thuisblijven. Ze was toen 20 jaar oud. Ze runde totdat ze 7 jaar later trouwde het hele huishouden samen met een andere zus die nooit echt geïnteresseerd was in het huis of het huishouden. Het is waar dat ze allemaal niet op het lyceum hadden gezeten. Wiltz had een heel interessante school in het kasteel, waar ten eerste goed les werd gegeven en ten tweede ook huishoudelijk werk werd geleerd. Strijken, naaien, enz. - het werd een huishoudschool genoemd. Dat was het meisjesinternaat in Wiltz, waar niet alleen meisjes uit Wiltz zaten. Er waren ook zogenaamde externe meisjes. Meisjes uit Mersch en omgeving. Zelfs uit Pétange. Het wordt te vaak vergeten dat Wiltz een zeer gevarieerd schoolaanbod had.

Veranderde de voedselvoorziening ook tijdens de oorlog?

Bij de Duitsers was het zo: het was gerantsoeneerd. Dat betekende dat je recht had op zoveel brood, vlees, boter, enzovoort. Er waren van die voedselbonnen die werden afgescheurd, en kreeg je de daarbij behorende voedingsmiddelen. Je kreeg waar je bonnen voor had. Maar dat betekende ook dat mensen hamsterden. Er waren veel dorpen rond Wiltz, of het nu het kanton Clervaux was,

Heiderscheid, Eschdorf, Neunhausen, enz. Daar vond het hamsteren plaats. Niet iedereen werd door elke boer goed ontvangen. Natuurlijk waren er ook boeren die ervan profiteerden. Ze eisten afschuwelijke bedragen voor een dozijn eieren. Maar zo was het nu eenmaal. Het brood dat we aten was bruin brood. Zonder te weten dat het gezonder was dan wit brood. Al dat eten is niet te vergelijken met wat er na 1945 steeds beter werd. Vanaf 1946 zat ik op kostschool in Diekirch. Wat we daar in het begin te eten kregen, zou je vandaag de dag geen eten noemen. Als je honger hebt, heb je geen trek in zoetigheid. Honger is iets anders dan trek.

Dus u had honger tijdens de oorlog?

Er waren veel huisvrouwen die koken tot een ware kunst hadden verheven met het weinige dat ze hadden. Er was bijvoorbeeld een heerlijke preisoep. Het kostte niets omdat we prei in de tuin hadden. Mijn zus, over wie ik het eerder had, kookte dat. En ze deed hetzelfde met aardappelen. Aardappels met prei. Dat vonden we heerlijk. We hadden soms geluk dat we wat meer eieren kregen, want de oudste van mijn zussen was onderwijzeres in Büderscheid. En mijn oudste broer was onderwijzer in Liefrange. Het was duidelijk dat we daar af en toe een stuk spek of een half dozijn eieren kregen. De burens kregen zo iets niet, omdat ze niemand uit de dorpen kenden. Zo kwamen de mensen rond. Sommigen waren wat creatiever in de keuken. Er was bijvoorbeeld een broodbeleg dat tegenwoordig een beetje wordt afgekeurd. Ik vind het nog steeds erg lekker, maar niet elke dag en niet altijd. Tegenwoordig kent bijna niemand de naam meer. Of ken je *Jips*?

Nee.

Kijk! In het Duits heet het Zuckerrübenkraut. Het is zo lekker, *Jips* of *Jitz* werd ook wel *Strullaks genoemd*. Dat was goedkoop. En wat goedkoop was, was lekker. Je kon *Jips* zelfs zonder boter eten, want dat liep in het brood. Er waren een aantal van dat soort dingen. Ik kan me niet herinneren dat iemand bij ons thuis in die zin klaagde, of vervelend deed tegen de burens, waar de vader postbode was en de moeder huisvrouw, en ze hadden een of twee meisjes. Ze aten natuurlijk "beter" dan wij. Maar ik kan met een gerust geweten zeggen dat mijn moeder en mijn zus, die later thuis bleef wonen, getalenteerd waren in de keuken. We aten ook graag melksoep, dat was gewoon melk met brood en een beetje zout erin. Dat was ook een heerlijke avondmaaltijd.

Moesten uw broers bij de Hitlerjeugd? Uw zussen ook?

De Duitsers waren nazi's en rotzakken en hoe je ze verder ook zou kunnen noemen. Maar ze waren natuurlijk niet allemaal zo oliedom. Ze wisten precies hoe ze de jeugd in Duitsland moesten indoctrineren. In Duitsland werden al heel snel jeugdorganisaties opgericht, maar eigenlijk alleen om ze voor te bereiden voor het leger en ze discipline bij te brengen. "Onze Führer" enz. Voor de meisjes was er de BDM, de "Bund Deutscher Mädel". Dit was het equivalent van de Hitlerjeugd. Zelfs in de Hitlerjeugd waren er mensen die heel belangrijk deden. Normaal gesproken zouden ze nooit iets bereikt hebben, om het cru te zeggen. Gek genoeg kwam 90 procent van hen uit kleine of arme gezinnen. Ze kwamen plotseling in zwarte broeken en gele Hitlerjeugd-shirts. En als ze konden, droegen ze ook de armband met het hakenkruis. Bij ons thuis zat geen van de 11 kinderen in de Hitlerjeugd of de BDM. Toen de staking uitgeroepen werd, werden alle jonge mannen opgeroepen. Of ze nu in de Hitlerjeugd zaten of niet. Dat zou stof zijn voor een heel programma over het Luxemburgse verzet. We zaten er als gezin tot over onze oren in – "wij" is veel gezegd, ik was een jongen van 10 jaar. Gelukkig wisten geen Duitsers ervan. Je kunt verzet plegen, iemand 's avonds dronken bij de kraag pakken en zeggen: "Jij verdomde Duitser, jij rotzak!" En dan kom je in de gevangenis. In mijn ogen ben je dan echter geen verzetsstrijder, maar een domme dronkeman. Het echte verzet gebeurt achter gesloten deuren. En niet door met een vlag door het dorp te lopen. Neem bijvoorbeeld de staking. Als je vandaag naar Wiltz komt, kun je het nationale stakingsmonument bijna niet missen. Waarom heet het Nationaal Stakingsmonument? 98% van de jongeren van vandaag weet dat niet. En ook niet wat de staking was

en waarom er gestaakt werd. Helaas. Maar het is ze niet goed geleerd. Of het werd ze niet rustig verteld: "Stel je voor...". Maar dat is wat er is gebeurd. De doden liegen niet.

Kunt u ons vertellen hoe de staking tot stand kwam?

De Duitsers hadden al op 10 oktober 1941 geprobeerd om de Luxemburgers persoonlijk te laten tekenen dat ze Duitsers waren. In het bijzonder dat hun taal Duits was. Maar dat lukte niet. Met welke middelen? Er waren ook Luxemburgers die bij de overheid werkten, die niet aan de kant van de Duitsers stonden, maar gewoon dat beroep hadden. Gemeenteambtenaren, staatsambtenaren. Maar ook zij hadden iets te eten nodig, ze hadden een gezin. Het was uitgelekt dat dit zou gebeuren. Toen kwam het verzet op onder jonge mensen. Dit waren geen 58- of 75-jarigen, maar 17-, 18-, 19-, 20-, 21-jarigen. In het bijzonder leerlingen en studenten van het lyceum in Diekirch, de Normalschule, zoals toen de lerarenopleiding werd genoemd, van de LBA in Ettelbrück, van het lyceum in de hoofdstad en in Echternach. De leider, die toen al een organisatie oprichtte, was Raymond Petit. Raymond Petit was de beste vriend van mijn broer Henri, die ook niet naar huis terugkeerde. Je kunt de staking zelf niet loskoppelen van de zogenaamde volksraadpleging, dat een referendum was. Dat kun je niet. De Duitsers realiseerden zich toen dat ze niets konden doen, want ze annuleerden het referendum, wetende wat een blamage het zou zijn. Daar had je deze rotzak - je kunt hem niet anders noemen - hier voor uit de Eifel, de heer Simon, die hier Gauleiter was. Je kunt je voorstellen hoe woedend ze waren en van alles probeerden om iets te organiseren, want de Gauleiter wilde een goede indruk maken bij de Führer. Daarom besloot Simon om de Luxemburgers Volksdeutsche waren. Maar zelfs dat was al uitgelekt en wat hij daarmee wilde zeggen. Ook via ambtenaren, Luxemburgse ambtenaren die goede Luxemburgers waren. De voorbereiding van de toespraak van de Gauleiter was praktisch bekend. Namelijk al een paar dagen van tevoren. Hij kondigde op zondag aan dat de Luxemburgers Volksdeutsche waren en nu de eer hadden om ook in de Wehrmacht te dienen. Omdat dit al was uitgelekt, zeiden de jongemannen, die ook in hun eigen belang moesten geloven: "We moeten iets doen en er is maar één mogelijkheid. We hebben geen wapens, we kunnen ons niet verdedigen met wapens of op een andere manier. We leggen alles neer, we gaan staken." Niemand kende het woord staking. De meesten kenden niet zoveel Engels om te weten dat "to strike" staken betekende. Dat deden ze, en natuurlijk was dat niet zonder gevaar. In Echternach stelde de LPL, de *Lëtzebuurger Patriote Liga*, daarna dezelfde LPL in de lerarenopleiding in Ettelbrück, een tekst op die in Brussel werd gedrukt. Een jonge leraar uit Wilwerdange ging naar Brussel en nam de aantekeningen mee in een koffer. Hij was nog niet thuis toen hij begon te beven en bang werd. De anderen kwamen de pamfletten ophalen. Dat was in de buurt van Troisvierges, waar de pamfletten dan op de trein werden gezet, en op de trein zelf wisten ze precies wie ze konden vertrouwen, want er zaten ook schurken tussen de spoorwegbeambten. Je moest enorm uitkijken. Mijn vader nam de pamfletten voor Wiltz in Kautenbach in ontvangst, omdat hij in die tijd machinist was op de lijn tussen Kautenbach en Bastogne. Ze werden verstoppt in de orgelpijpen in Wiltz en in het algemeen overal waar niemand ze kon vinden. Anderen rolden papiertjes op en stopten die in het frame van hun fiets en reden ermee door de dorpen. Op zondag had de Hitlerjeugd een sportfestival georganiseerd. Mijn broers zeiden: "We gaan nu naar het festival van de Hitlerjeugd zodat we een alibi hebben voor de volgende dagen." En dat deden ze. Ik zou je ook kunnen vertellen over Luxemburgers die daar de hoofdrol speelden, de leiders van de Hitlerjeugd. Ik zou je zelfs namen kunnen noemen, maar ik zal voorzichtig zijn. Op zondag na de vespers in de kerk in Oberwiltz - de organist was een goede patriot - haalden ze de pamfletten tevoorschijn en deelden ze uit. Daar moet je eens voorstellen, zondagse vespers, dat was een must, dat was heilig, hoe het vandaag ook is, zo was het. Twee of drie onderwijzers die tijdens de vespers vooraan bij de kinderen zaten om op te passen, stonden voor de deur en de oudste van hen, meneer Lommel, zei: "Als het zover komt, dan krijgen onze jongens het erg moeilijk. Dat kunnen en mogen we niet laten gebeuren. Wij doen mee aan de staking." Dat was hun doodvonnis. De volgende dag - ik kan het me nog precies herinneren, want ik was tenslotte 10 jaar oud, dus je onthoudt wel wat - kwamen we 's ochtends naar school en stuurden ze ons naar huis. Wat begrepen we daarvan? We gingen niet naar school, maar we gingen ook niet naar huis. Ik herinner me een Luxemburgse smeerlap die zich vrijwillig had aangemeld bij de Duitse politie, in het groene uniform met de grappige helm, die langs kwam: "Waar ga je heen,

snotneus? Ben je niet op school?" - "Ik ga niet naar school. De leraar zei dat er geen les was!" Hij schold me uit en ging weg. Later zag ik de man weer. Hij zat op een plek waar je naar toemoest voor de autokeuring. Hij had dus later nog een baan. We liepen rond voor de school toen de arbeiders van de leerfabriek van het kerkhof beneden kwamen. Ze passeerden de school en de leraren gingen met hen mee. Zo begon de staking, kort samengevat.

Hoe zou u de stemming beschrijven toen de arbeiders kwamen?

De leraren applaudisseerden en gingen met de arbeiders naar boven. De meesten van hen waren tenslotte nog steeds hun oud-leerlingen. Wat gebeurde er daarna? De staking verspreidde zich over het hele land, maar was begonnen in Wiltz. Er waren ook stakingen in Ettelbrück, Echternach, Schifflange, enz.. Hans Adam, die de sirene bediende in de staalfabriek, werd ervoor onthoofd. Maar de volgende dag zeiden ze dat ze meneer Lommel zouden oppakken. Ze arresteerden dus degenen die een prominente functie hadden. In Wiltz waren dat duidelijk de leraren. In Wiltz was het de man die de baas was in de gemeente, waar je de voedselbonnen kreeg, meneer Muller en Meneer Worré, de baas van de enige bank die er op dat moment in Wiltz was. Ze namen ze mee, in de vrachtwagen en weg waren ze. Ze zijn nooit meer teruggezien. Twee dagen later werden er rode posters opgehangen. "Standrechtelijk geëxecuteerd". Honderden werden gearresteerd en naar het concentratiekamp gestuurd. Hun families werden gedeporteerd naar Leubus. Mijn kleine vriendin was daar ook. 10 jaar oud! Dit zijn echte liefdesverhalen. We hebben deze kinderen nooit meer gezien. Het waren allemaal goede vrienden van mijn broers en zussen. Niemand dacht er zelfs maar aan om mijn familie te vervolgen. Waarom? "Waar waren jullie zondag?" "Wij? We waren op het Hitlerjugend sportfestival." Mijn oudste broer, die toen leraar was in Liefrange, was met een vriend op de kermis in Heiderscheid. Dat kon hij zelfs bewijzen. En mijn vader? Hij was in Kautenbach, aan het werk als machinist. De staking heeft tienduizenden levens gered. Waarom? Omdat ze niet de moed hadden om nog één, twee, drie, vier jaargangen in dienst te nemen in de Wehrmacht. Want anders hadden ze de jaargangen van 1919, 1918, 1917, 1916 wel genomen en later die daarna ook. Dat deden ze later toch. Dat zou tienduizenden doden hebben betekend. Dit was geen staking omwille van een staking. Deze staking had een doel. Het is zoals meneer Lommel zei: "Het gaat om onze kinderen." Hij had drie zonen van die leeftijd. In de grootste Amerikaanse en Engelse kranten stond "*Luxemburg verzet zich tegen de Duitsers*". Dat betekende dat Luxemburg een uitstekende reputatie had bij de geallieerden. Want wie weet hoe snel we weg zouden zijn geweest. Een klein stukje naar België, een klein stukje naar Frankrijk en dan was alles in orde geweest.

Uw vader en broers zaten in het verzet. Kunt u ons daar iets over vertellen?

Ik sprak eerder over de staking en vertelde hoe en waar het organisatorisch begon. Het was duidelijk in Echternach, in het internaat van het gymnasium. Daar was iemand die zeker de grootste verzetsstrijder van Luxemburg was: Raymond Petit. Toevallig was hij een van de beste vrienden van mijn broer Henri, zo niet zijn beste vriend. Hij kwam ook niet terug uit de oorlog. Mijn broer en peetvader - hij was geboren in 1921, ik in 1933 - waren al voor 1940 besmet. Maar zelfs toen moest je al voorzichtig zijn, want ook toen waren er mensen wiens hart meer aan de andere kant dan aan deze kant lag. En daar vormde zich een verbond van zes tot tien studenten. Ze begonnen zich vragen testellen, het LPL was al lang voor de staking opgericht, in 1940. Dat heeft te maken met de volkstelling van 10 oktober 1941 en natuurlijk met de staking. De broer van Raymond Petit zat ook op de lerarenopleiding in Ettelbruck en er was ook Jos Fellens die de stakingsfolders uit Brussel meebracht. Je kunt zien hoe alles met elkaar verbonden was. Mijn vader was een beruchte Duitser-hater. Hij sprak altijd Frans en tot op de dag van vandaag vraag ik me af hoe dat mogelijk was. Na de 8de klas moest hij gaan werken, ook al woonde hij in Diekirch. Hij was later altijd verdrietig dat anderen die ver achter hem zaten op school, advocaat en dokter konden worden. Hij moest gaan werken, zo was het toen. Het werd ook normaal gevonden. "Jij gaat nu werken!" Klaar. In Wiltz zeiden ze: "Neem nu de zak met proviand en ga aan het werk." Een buurman zei eens tegen mijn vader: "Stuur één van je zonen aan het werk!" Mijn vader zei: "Als er ook maar één van jullie het toelatingsexamen haalt, stuur ik de mijne

allemaal aan het werk." Ze waren zo dom als het achtereind van een varken. Dit zijn grappige vergelijkingen, maar ze horen erbij om het punt een beetje te illustreren. Het was duidelijk dat automatisch door de groep Echternach mijn vader, mijn oudste broer en mijn zus waren besmet. Dat was duidelijk. Bij de staking zelf, zoals ik net al zei, had men de stakingspamfletten bij zich. Mijn vader was een actieve verzetsstrijder omdat hij samen met een vriend de trein bergafwaarts bij Schimpach heeft laten ontsporen. Met goedkeuring van het Belgische verzet. Dat was afgesproken met de collega's van Bastogne. In cryptische bewoordingen kregen ze op de radio aanwijzingen: Wanneer ze het moesten doen, wanneer ze de rails zouden losschroeven. Zoals bijvoorbeeld één van de mooiste gedichten uit het Frans: "Chanson d'automne". Dat kwam als een aanwijzing op de radio, die verboden was om naar te luisteren. Maar ze wisten precies waar ze het zouden horen. Samen met zijn vriend die bij hem in de trein zat, sprongen ze uit de trein. Ze wisten precies waar de trein zou ontsporen. Ze sprongen er honderd meter eerder uit. Dat was eigenlijk open verzet. Dat was alles wat de Luxemburgers konden doen. Ze hadden één of twee Duitsers of Luxemburgse collaborateurs kunnen doodschieten - die waren er ook in Wiltz. Maar dan word je ook tegen de muur gezet. Maar wat heeft dat met verzet te maken? Dat is een vraag als alle andere. Maar het is beter om er niet te hard over te praten en niet tegen iedereen. Het heeft geen zin. Mijn vader stal in Luxemburg-stad de plannen van een van de grootste goederenstations, Weser. Ze gingen daarheen en zo. Hij had veel connecties met verzetsstrijders uit Luxemburg-stad. Als kind kwam ik dat allemaal te weten, maar ik begreep er niets van. Gelukkig! Ik heb nooit iets gemerkt. Ik heb wel gemerkt dat mijn broer opgeroepen werd. En toen hij terugkwam van de arbeidsdienst hebben we zijn uniform gestolen en zijn broek en aangetrokken en pet opgezet. Maar verder niets. Dat was maar goed ook, ik kon mijn mond niet houden. Mijn broer, die anderhalf jaar ouder was dan ik, praatte sowieso met niemand. Maar ik was altijd buiten de deur, bij de burens en zo. Ik heb daar niet veel herinneringen aan. Slechts één. Er was een vrouw die tegen wie mijn vader zei: "Heb je je hondje bij je?" Ik keek om me heen maar zag geen hondje. Het hondje betekende de revolver. Door zijn relaties met de familie Zinnen, dat wil zeggen met mevrouw Zinnen, had mijn vader contact met het Belgische verzet. En van daaruit kwamen de inlichtingen van mijn broer over de V1 van Peenemünde, in Londen terecht. Dat is niet zomaar een verhaal, het staat in de memoires van Churchill.

Kunt u ons desondanks kort iets vertellen over uw broer?

Ja. Mijn broer werd eerst gestationeerd in een kazerne aan het Bodenmeer in Lindau. Daarna stuurden ze een aantal Luxemburgers naar Pommeren op het schiereiland Usedom. Op het eiland Usedom waren de fabrieken waar ze aan de V1 werkten. V1 staat voor "Vergeltungswaffe", dat waren de eerste raketten. Daar deden ze hun arbeidsdienst. Daarmee maakten de Duitsers een grote fout. Ze zagen de Luxemburgers eigenlijk als Duitsers. Dat konden ze niet weten. Wat moeten de mensen op het eiland Usedom weten over de Luxemburgse staking? Het waren ongeveer 20 Luxemburgers, van wie er twee niet op hun hoofd gevallen waren. De ene was de heer Ginter, die later burgemeester van Larochette werd, en de andere was mijn broer. Die twee hadden vrij snel door wat daar aan de hand was. Maar hoe moesten ze die informatie naar buiten brengen? Als ze vrije tijd hadden - ze hadden soms een paar uur vrij om naar Zinnowitz te gaan - kochten ze daar een kaart van Zinnowitz en tekenden er precies op hoe, waar, wat was. Op de achterkant schreven ze in het Duits wat daar aan de hand was. Maar hoe moesten ze dat buiten krijgen? Niet via de legerpost natuurlijk, de Wehrmachtpost. De boef stopte het in een envelop en ging privé met vrienden naar Zinnowitz, waar hij de envelop in een privébriefbus stopte en het niet naar Luxemburg stuurde, maar naar mijn oudste broer, die als straf naar het Rijnland was overgeplaatst. En de broer nam het op zaterdag mee naar huis, waarna mijn vader een bericht stuurde naar Bastogne. Toen kwamen er twee mannen naar ons toe die de kaart wilden zien en meenemen. "Maak er een tekening van. Verder niets. Je krijgt de kaart niet.". Drie weken later werden de V1-fabrieken met de grond gelijk gemaakt. Vandaag de dag staat het zelfs in een boek van de specialisten van de laatste oorlog, Irving, duidelijk geschreven: "Leon Roth". Mijn broer heette Henri Leon Roth. Zijn volledige naam staat in Irving, daar is geen twijfel over mogelijk. Ik weet niet wat anderen daar deden, ze weten het zelf niet. Later beweerden velen dat ze iets gedaan hadden, maar ze konden het nooit bewijzen. Wat belangrijk is, is dat er iets gedaan is. En dat Luxemburg enige

verdienste heeft in het feit dat de V1-fabrieken werden vernietigd. Eisenhower schrijft in zijn memoires dat de oorlog zes tot acht maanden korter duurde door de eerste fabrieken te vernietigen - later bouwden ze er nog meer ondergronds. Zet dat om in dode mannen. Na de arbeidsdienst werden ze opgeroepen voor de Wehrmacht, het echte leger. Mijn broer ook. Eerst werd hij met de Wehrmacht naar de Oekraïne gestuurd, naar Kiev. Maar mijn broer had wiskunde gedaan, Latijn en Oudgrieks. En omdat dat hem een idee gaf van hogere wiskunde, haalden ze hem eruit en zetten hem bij de marine. Hij werd op een schip gezet als "afstandsmeter". Het schip was de Panzerkreuzer Scheer. De Panzerkreuzer Scheer pendelde in 1945 tussen Letland, Estland en Kiel om mensen op te halen. Dat is waar hij was. Toen de Panzerkreuzer Scheer tot zinken werd gebracht, zat mijn broer er niet op. Hij had destijds toestemming gekregen om vanuit Baden-Württemberg naar huis te gaan met een "gelijkgezinde Duitser" - zoals hij schreef. We waren al bezet, dat was in 1945, dus hij zou met hem mee naar huis gaan. Ze zaten op de grote snelweg rond Darmstadt. Als er nog een trein was, namen ze die, maar anders liften ze. Ze zaten achterin een zogenaamde Kübelwagen, die waren open aan de achterkant. Mijn broer zat links, zijn vriend rechts en dan de chauffeur. Plotseling werd er geschoten. De Amerikanen vlogen de hele tijd over hen heen met hun vliegtuigen. De chauffeur remde en hij en de vriend van mijn broer sprongen in de sloot. Mijn broer wilde er achteraan gaan, maar het was al gebeurd. Toen was hij al geraakt. Dagen later ging een Duitser naar beneden om te kijken wat er gebeurd was. Hij nam mijn broer mee, maar dat wisten we niet. Zijn vriend ging er later met zijn vrouw en zoon heen om te laten zien waar het was gebeurd. Waar hij was met zijn vriend, die was omgekomen waar hij zichzelf had kunnen redden. Hij vertelde dit in een café waar een oudere heer zat die zei: "Waar heb je het over? Ik heb hem meegenomen!" - Hoe heette hij?" - "Hij was geen Duitser, hij was een Luxemburger! Hij heette Roth. Heinrich Roth!" Dat hadden ze op zijn identiteitsplaatje gezien. Tijdens de oorlog had iedereen een naamplaatje. Hij had bijna niets meer aan, alleen zijn ondergoed. De chauffeur was van de SS. Dus wat deed hij? Hij nam zijn kleren. De vriend van mijn broer zei meteen dat mijn broer naar Luxemburg moest. "Maar nee, hij ligt hier begraven!" Hij ligt daar als een "onbekende soldaat, alleen bekend bij God". Uiteindelijk ging ik met mijn jongste broer naar Darmstadt, omdat we mijn vader dat niet aan konden doen. Toen we op de begraafplaats aankwamen, kwam er iemand aan die op onze oom Bernie leek. Dat was de man die hem had meegenomen. Dus ik vroeg: "Hoe heet je?" "Rot." Dat is een beetje griezelig, een beetje Kafkaiaans. Toen vertelde hij me wat er was gebeurd.

Is de stemming veranderd in de loop van de vijf oorlogsjaren?

Uit wat er tot nu toe is verteld, blijkt dat er niet alleen verzetsstrijders in Wiltz waren. Niet alleen degenen die deelnamen aan de staking. Maar ook degenen die wegdoeken tot het voorbij was. Je kunt ze allemaal opnoemen. Maar er waren natuurlijk ook collaborateurs. De burgemeester van Wiltz, de plaatselijke groepsleider, kwam uit Wiltz. De man werkte bij de leerfabriek Ideal als chauffeur. Hij was daar wat ze noemen "een onbeduidende figuur". Maar hij voelde meteen dat hij een rol kon spelen in de SA, bij de Duitsers en in de NSDAP. Plotseling was hij echt de burgemeester van Wiltz. Na de oorlog werd hij dan ook veroordeeld. Natuurlijk was hij meteen met zijn gezin naar Duitsland, vertrokken nog voordat de Amerikanen kwamen. Hij had twee zonen, hele aardige zonen en ook intelligent. Het was dus een merkwaardig gezin. Ze hadden in hun hoofd wat anderen ook in zich hadden, maar ze kregen nooit de kans om er iets mee te doen of van te profiteren. Je moet het psychologisch en psychopedagogisch bekijken wat deze zonen betreft. Zij kwamen later terug, maar hij bleef met zijn vrouw in Duitsland. Vreemd genoeg verscheen hij altijd in Wiltz op Allerheiligen en daarna was hij weer weg. Alsof hij van de aardbodem verdwenen was. Dat was de belangrijkste figuur van de Luxemburgse collaborateurs, zou ik zeggen. Maar er waren er veel meer die SA-uniformen droegen of op een andere manier deelnamen of hielpen in naziorganisaties. In ieder geval waren er sommigen van de ene soort en sommigen van de andere. Het is duidelijk dat dit de samenleving in zekere zin veranderde. En dan is er nog het feit dat de onderlinge relatie niet meer hetzelfde was, tussen de teruggekeerde families van degenen die waren doodgeschoten na gedeporteerd geweest te zijn en degenen die niet gedeporteerd waren. En dat is nog netjes uitgedrukt. Soms was het zelfs heel grappig. Vreemd genoeg bleef geen van deze gezinnen na de oorlog in Wiltz wonen.

Hoe hebt u de bevrijding in september 1944 in Wiltz ervaren?

Dat was zo mooi! Het was zondag en we hoorden op de radio hoe ver de Amerikanen al waren. De dag ervoor waren ze in Pétange. Op 10 september 1944 was mijn zus nog bezig met het afmaken van de Amerikaanse vlag die ze hadden gemaakt van rode en blauwe stukken. Plotseling zagen we de eerste jeeps. Zoiets hadden we nog nooit gezien. Er stond een paal voor de radiator. Later ontdekten we waarom. De Duitsers hadden staaldraden gespannen en daardoor was een aantal gewoon onthoofd. Daarom hadden ze die ijzeren staaf. De Amerikanen kwamen en natuurlijk stond iedereen op straat. We hadden taarten gebakken, want we wisten dat ze eraan kwamen. Ze kwamen uit Büderscheid, uit Bastogne, uit de richting van Esch-sur-Sûre. Ze kregen meteen een stuk taart. Een van mijn zussen, die geen Engels kende, vroeg: "You like apple tree?" Maar hij kon geen hele appelboom eten. De man begreep het meteen, ze waren allemaal erg aardig. Ze wisten dat ze met vrienden waren toen ze naar Luxemburg kwamen. Maar er was nog een probleem. Er waren een paar Duitsers die zich verstopt hadden.. Waar de oude bioscoop was in Wiltz, begon er een te schieten. Twee van mijn broers stapten onmiddellijk op de jeeps van de Amerikanen om hen de weg uit Wiltz te wijzen. Toen begon een van hen te schieten en zij schoten hem neer. In Erpeldange kwamen ze al in een kogelregen terecht. Het waren enkele fanatieke Duitse soldaten, waarschijnlijk Waffen-SS, die zich niet wilden overgeven. Maar dat was vrij snel voorbij. Je kunt je waarschijnlijk wel voorstellen hoe blij wij als kinderen waren. We kregen chocolade, cornedbeef, dat lustten ze niet meer omdat ze bijna niets anders te eten kregen. Maar deze cornedbeef smaakte erg goed. Ze hadden ook hun keuken. In onze straat hadden ze bijvoorbeeld een keuken in het Rasquin restaurant. Ze hadden brood dat wit was als sneeuw. Het witte brood, dat was de hemel, de hemel op aarde. Voor ons als kinderen natuurlijk. We konden niet naar school omdat de Amerikanen in de school ingekwartierd waren. Dus we hadden geen les. Het hele gebeuren duurde een tijdje. s'Avonds werden de Amerikanen uitgenodigd om te komen eten, het was geweldig. Totdat ze plotseling zeiden dat de Duitsers gingen aanvallen.

U noemde net het Ardennenoffensief. Wat kunt u ons daarover vertellen?

Op 16, 17 of 18 december in Wiltz, ongeveer 14 dagen nadat de Amerikanen op 6 december Sinterklaas hadden gevierd in het kasteel, waar nu nog steeds grote foto's van de Amerikaanse Sinterklaas bestaan, was er een knal. Dat was toen ze het Rundstedt offensief waren begonnen. Toen kwamen ze van de andere kant in de Ösling. Vlak bij de kerk in Oberwiltz was een oud ziekenhuis waar de Amerikanen een militair hospitaal hadden ingericht. Daar namen ze de eersten mee naartoe. Daar zag ik er een paar die hun hele maag open hadden en je kon al hun ingewanden zien. Wij kinderen hadden al zoveel gezien, we waren half wild, het stoorde ons niet meer, we walgden er niet meer van. Het was allesbehalve normaal. Dit ging zo door tot de Duitsers steeds dichterbij kwamen. Toen was het tijd om te vertrekken. Of blijven en naar de kelder gaan of vertrekken. Ons huis had geen echte kelder. We laadden in wat er op een klein karretje paste, zo groot als een van die karretjes waarop de wasmanden naar de put werden getrokken. Ik herinner me dat ik de wekker meenam. Ik was 11 jaar oud. We droegen ook kleren die we in november van de Amerikanen hadden gekregen. Ze waren uit Amerika gekomen waar kleren waren gedoneerd omdat we niets meer hadden. Dus gingen we de heuvel op, langs de oude brouwerij, en vandaar richting Nothum en over naar Liefrange. Bij de familie Feider brachten we de nacht die en kennis is van mijn broer, die leraar was in Liefrange. Van daaruit gingen we de volgende dag naar het water waar nu het stuwmeer is. Daarna de berg op naar Rambrouch. Van Rambrouch naar Noerdange. Vanaf Noerdange namen we een trein omdat mijn vader die van de spoorwegen kende. Dat was ook de Prince Henri-spoorlijn. Van daaruit gingen we naar Pétange, waar we de lege flat kregen van een Duitse ingenieur die gevlucht was. We bleven daar tot eind januari. Toen kwamen we terug naar Wiltz. Het was verschrikkelijk. Wiltz was zwaar verwoest. Maar voor ons kinderen kon het niet mooier zijn. We vonden overal dingen om mee te spelen, en nog gevaarlijke dingen ook. Vooral granaten, handgranaten. Kogels ontploffen niet meer, handgranaten wel. Bij ons huis was een vijver, die gemaakt was voor het geval er bluswater nodig was. Als kwajongens van 11 jaar, gooiden we er handgranaten in en vervolgens gooiden we onszelf op de grond. De spetters vlogen omhoog tot naar

de Grand-Rue. Toen we 's avonds thuiskwamen, kregen we wat te horen. Maar het was geweldig. Voor Wiltz stonden tanks die de Amerikanen hadden laten staan. Ze hadden suiker in de tank gedaan zodat ze niet zouden werken. We vonden dat geweldige dingen. Dat was een stukje van onze jeugd waar ook onze kinderen en kleinkinderen bij waren betrokken. Ze sperden altijd hun ogen open als ik erover vertelde: "Vertel eens wat meer over de oorlog! Hoe was het? Toen je met de misdienaars in Büderscheid was en één van hen werd gedood?" Dat was Gusty, die een lucifer in een benzineblik wilde schijnen om te kijken of er nog wat in zat. Je kunt je voorstellen wat er gebeurde. Hij werd letterlijk verscheurd. Maar we zijn er weer niet mee blijven zitten. Dat kun je je niet echt voorstellen. Maar zo was het. Er was daar geen school meer. De Zwitsers hebben veel geholpen met de wederopbouw. Ze leverden houten barakken. Die stonden waar de jongensschool had gestaan en later beneden bij de begraafplaats. Sommige Zwitserse ambachtslieden bleven ook in het land en ontmoetten hier een meisje. Langzaam maar zeker kwam alles weer samen. In 1946 was het tijd om naar het lyceum en het internaat te gaan. Wiltz was toen nog maar een vakantie voor mij. Na de middelbare school ging ik het leger in en daarna werd ik leraar. Wiltz was voor mij persoonlijk voorbij. Twee van mijn zussen woonden nog bij mijn vader en het huis stond er nog, maar Wiltz als mijn geboorteplaats, het huis als mijn geboorteplaats, was uit het oog, uit het hart.

Heeft uw huis ook schade opgelopen na het Ardennenoffensief of is het heel gebleven?

Het huis zelf is heel gebleven. Maar het huis was gebouwd met rode bakstenen, zoals hier vooraan in België. Natuurlijk zaten er overal kogelgaten, dus de oude gevel moest worden verwijderd en vervangen door een normale gevel. Maar het huis zelf was niet kapot. Het huis aan de overkant lag helemaal in puin. Achteraf heb ik er vaak aan gedacht - en niet tegen mijn vader gezegd - dat ik liever had gehad dat ons huis was ingestort. Dan hadden we een ander gekregen. En dan zou mijn vader als spoorwegbeambte naar Luxemburg-stad zijn gegaan. Dan waren we naar het Athenaeum of de Normaalschool gegaan. Dat zou hem niet zoveel gekost hebben. Maar - en dat moet ik hem nageven - mijn moeder was in 1943 overleden en hij wilde in Wiltz blijven omdat ze in Wiltz begraven lag. Toen ze er niet meer was, was hij pas 49 jaar oud. Hij was nog jong en zorgde voor ons. Ik neem mijn petje voor hem af zolang ik leef.

Toen u terugkwam uit Pétange, hebt u toen ook iets geleerd over Schumannseck? Wat was daar gebeurd?

Natuurlijk. Degenen die in Wiltz waren gebleven in de kelders of in de kelders van de brouwerij, vertelden ons erover. Het klonk als een sprookje. Maar we zagen bijvoorbeeld de Grand-Rue in Wiltz, waar de schoenenwinkel is en de bakkerij. Er was geen steen meer van over! De gevel stond erbij als een leeg gebit. Wiltz was verwoest. Natuurlijk vertelden de mensen die er verbleven ons dingen die waarschijnlijk niet helemaal waar waren. Maar één van deze verhalen is erg interessant. Ik zal je niet vertellen wie het vertelde. Hij was een echte pastoorhater. Als mensen op zondag uit de Hoogmis kwamen, lachte hij ze uit. Maar tijdens het offensief zat hij in de kelder te bibberen en te bidden. Toen het voorbij was, was hij weer dezelfde domme, dronken pastoorhater als daarvoor. Dat had niets meer met de Duitsers te maken, maar je kon zien hoe sommige mensen compleet veranderden. Je kon je hoofd schudden en mensen laten doen wat ze wilden. Iedereen was vrij om te geloven of niet. Je hoeft mensen niet uit te lachen. Dat doe je niet. Iedereen moet kunnen doen wat hij of zij wil.

Er is ook een verhaal over het Fatima Monument?

In de kelder legde de toenmalige deken een gelofte af met mensen die in de parochie werkten, maar ook met mensen die veel hielpen in de parochie in Niederwiltz, in de dekenaatkerk. Als Wiltz bevrijd zou worden en niet alles zou worden verwoest, dan zouden ze een monument oprichten voor Onze Lieve Vrouw van Fatima. Zo is het gekomen, dat was een gelofte. In die tijd stond het originele beeld van Fatima ook hier in Luxemburg, dat was in 1948. Ik was toen nog bij de misdienaars. Het was hier in

Luxemburg en werd ook door Wiltz gedragen. Die gelofte werd natuurlijk heel actueel en zo kwam het tot stand.

Dat betekent dat deze belofte ook werd gesteund door de hele bevolking van Wiltz?

Dat werd geaccepteerd, maar niet alleen dat. De twee beschermheiligen, Rochus en Sebastiaan, speelden ook een rol. De deken was een zeer intelligente man, ik zou bijna zeggen te goed voor Wiltz. Er was daar een populairdere kerkbestuurder nodig geweest, want hij was een beetje arrogant en zag de mensen van Wiltz voor wat ze waren: allesbehalve intellectuelen. Dat is niet negatief bedoeld, het was een feit. Ze deden de gelofte in de kelder, ik denk dat het ook opgeschreven was, maar ik ken de details niet. En ze hielden zich eraan. Vandaag de dag is 20 januari nog steeds een feestdag in Wiltz.

Dit is toch de dag van de bevrijding?

Ja, dit is een gedenkdag.

Hoe was de solidariteit onder de mensen van Wiltz na de oorlog?

Zoals ik al zei, solidariteit is een groot woord. Wat betekent solidariteit? Betekent solidariteit alleen redelijk zijn tegen elkaar? Het is al veel respect hebben voor elkaar. In Wiltz was er altijd de afgunst van de arbeiders tegenover degenen die ofwel tot de ambtenaren behoorden, waar de kinderen al op school met elkaar wedijverden, waar het vanzelfsprekend was dat de kinderen van familie X niet naar het gymnasium gingen, maar naar de ambachten of de leerfabriek, enzovoort. Hoewel er ook kinderen waren die net zo slim waren als degenen die naar het lyceum gingen. Het goede was dat er steeds meer Wiltzers naar het lyceum gingen. Voor de oorlog waren er hooguit een half dozijn families in Wiltz waaruit iemand naar het lyceum ging. Er was overigens nooit sprake van een "Lyceum". Daarmee werd alleen het lyceum in Limpertsberg bedoeld. Het gymnasium in Diekirch heette "Kolléisch". Dat in Echternach ook. Het belangrijkste gymnasium was het Atheneum in de hoofdstad. Het lyceum bezoeken was ook erg duur. In Wiltz was die mogelijkheid er niet, dus moest je naar kostschool. Drie jaar lang stapte ik om 06.04 uur 's ochtends op de trein om naar Luxemburg-stad te gaan, naar de normale school. Behalve ik was er maar één medeleerling, die uit een arbeidersgezin kwam, maar waarvan de vrouw heel wat had geërfd. Gelukkig veranderde dat langzaam. Zodat er 25 leerlingen uit Wiltz op het internaat in Diekirch zaten. Dat was voor de oorlog niet het geval. Dus ik denk dat de oorlog, met alles erop en eraan, in het Grieks gezegd een "metanoia" teweegbracht, dat wil zeggen een verandering van karakter. Dus het was nu normaler voor andere jongens en meisjes om naar een lyceum te gaan.

Dan nog een laatste vraag: welke gedachten gaan er door u heen als u terugkijkt op de oorlog vanuit het perspectief van nu?

Gelukkig denk ik er bijna nooit aan. Dat heet verdringing. Ik zal je een dramatisch voorbeeld geven: ik was acht jaar toen mijn moeder stierf. Ik kan me mijn moeder niet herinneren. Zo zie je maar dat verdringing een feit is. Deels is dat slecht. Deels moet het zo zijn. Want wie altijd achterom kijkt, zal nooit gelukkig zijn in het leven. Die hebben altijd spijt dat ze ooit gelukkig waren. En dan "gelukkig". Het woord doet me altijd denken aan een vis die je in je hand houdt en die wegglijdt omdat hij zo glibberig is. Beide woorden beginnen met dezelfde medeklinkers. Het enige dat telt gisteren, vandaag en morgen is of je tevreden bent. En daar zit het mooie woord "vrede" in. En deze vrede heeft een aantal niveaus. In het gezin, met de burens, in het algemeen, onder kennissen of op grote schaal. Als die er niet is, dan is het zoals het nu op veel plaatsen in de wereld is. Velen traden inderdaad op omdat ze ontevreden waren. Omdat ze tevredenheid wilden creëren. Ook dat is positief. Maar "geluk" is een goed woord voor een gedicht. In het leven telt alleen tevredenheid. "Ça implique le bonheur, c'est clair." Maar dat is het niet.